

Egy ürge lelkiismerete

Csoóri Sándor és Esterházy Péter nyelvszemléletéről



Csoóri és Esterházy. Mi közük egymáshoz, így mellérendelve, nem szembeállítva? Hangsúlyozottan és – nem pedig vagy. Hiszen két merőben különböző alkotásmódot, világszemléletet képviselnek. Két nyelvszemlélet, két azonosságmodell. Ebben az esetben a talpáról a feje tetejére állítjuk Illyést: nem az a fontos, öcsém, hová mész, hanem hogy honnan jössz! A magyar irodalom kollektív hagyományát, a formakincs, a nyelv közös örökségét s az általuk hordozott tartalmakat, azaz a nemzet *szellemét* habár szét lehet szakítani, ám nem tanácsos. Mert tévútra jutnánk, ha ekképpen cselekednénk. Válasszuk ki, javaslom, a *modern* magyar irodalom mindenki számára vállalható – jobb bele sem gondolni, ha mégsem – esszenciáját egy mondatba sűrítve! „Irodalmunk történetéből is úgy ismeretes a magyar író, mint nemzetének lelkiismerete.” Együttes vallomás ez a *Magyar Csillag*ból, 1943. május 15-ére datálva. Illés Endre, Illyés Gyula, Kodolányi Gyula, Márai Sándor, Tamási Áron, Veres Péter és Zilahy Lajos neve szerepel aláíróként. A szerzőkoszorú a megosztottság feletti konszenzust jelöli. Akkor még ezt gondolta magáról a magyar irodalom. A romantikából hozott szellemi tradíció modern felfogása magában foglalta a közösségi-nemzeti integrációt, a nemzeti műveltség közvetítésének és áthagyományozásának elvárható kötelezettségét. A nemzettel – mint gondolati eszményítéssel, ugyanakkor nagyon is konkrét történelmi-társadalmi szereplővel – szembeni felelősségérzetet, támogatva a társadalmi demokratizálódást, a polgári szabadságelveken és a szociális együttérzésen nyugvó progressziót. Igen, ez az azóta sokat kárhoztatott képviselési elv, melynek – azaz az irodalmiságnak a nemzet gondolati modelljében erős funkcióval ellátott szereptalálásának – meghaladása a mai kanonizálás elvárása szerint kívánatos. Mondván, mindez immár történelmi anakronizmus. Ma ez norma, Németh Lászlónak még – a hatvanas években – fájdalmas veszteség. Sőt, számára a történelmi szerep pusztító hatású elvesztése. A változásban a sorskérdésből – mert „az irodalom őrizte az igazit, a virtuális Magyarországot, amely összefűzte s fölemelte őket” – kulturális részproblémává hanyatlást látja. Az egységes öndefiniálás elvesztésével oda a minimális konszenzus esélye, búcsú inthető az – a megosztottságok dacára végső soron – egységes szereptudatnak is. A magyar irodalom alapvetően kettéágazik, mind a nyelvhez, mind az alkotáshoz, mind az irodalom mibenlétének megítéléséhez való viszonyában. Csoóri Sándor nyelvszemléleti vonatkozású esszéiben a hetvenes években reagál az alapvető identitásgonddá emelt jelenségre. Az ő gondolati és poétikai elgondolásaival modellezhető az egyik változat; Esterházy Péternek 2003-ban, a *Mindentudás Egyetemén* elhangzott, *A szavak csodálatos életéből* című előadása hivatott ebben az összetevésben a másik válfajt képviselni. Reményeim szerint bizonyítva ellentmondásaik ellenére való összetartozásukat.

Ki ne tudná, Csoóri Sándornak és Esterházy Péternek van közös múltja: a *Hitel*. Az utak 1990. szeptember 25-én külön váltak: „Nem értem Csoóri Sándort, nem értem,

nem értem” – írta Esterházy búcsújában. A feloldhatatlannak láttatott interpretációs probléma természetesen a *Nappali hold* volt. A múlt e történéssel most részletesebben nem foglalkozom. Írásomnak nem témája annak feszegetése, hogy miről, kinek, mit és hogyan szabad közölnie. Az irodalomtól elszakadó ügynek már túlságosan is jól ismert az utóélete, azóta is szenvedői vagyunk mindannyian. Sokkal inkább izgatnak a következő mondatok: „Nem volna szabad engednünk, hogy különböző magyar nyelvek legyenek, mert ott még tolmács se volna, s az tényleg baj. Különbözni csak közös nyelven lehet.” Világos: nincs közös nyelv, mert nincs azonos értelem. A jelentéstani eset nyilvánvalóan morális értékítéletet hordoz. A beszéd tartalmi szabályozásának felülvizsgálhatatlan törvényeire utal itt az író, melyek számára evidenciák. A gond magától értetődően világnézeti és aktuálpolitikai, s messze nem lingvisztikai. „Zsidózni” nem lehet, mondja, bármennyire is plasztikus e szónak a jelentése. Azt gondolom, nem valamiféle származásbeli megbélyegzés a sérelem ebben az összefüggésben (a szöveg nem erre irányul), hanem minden bizonnyal az identitások egymásnak feszülésének a kimondása. Azaz, hogy a magyar politikai és szellemi életben létezik identitásharc, s ennek tételezése, illetve explicitté tétele megengedhetetlen. Következésképpen vagy nem létezik, vagyis az állítás hamis, vagy létezik ugyan, de jobb, ha jótékony fátyol takarja. Itt az állítás nem hamis, viszont tabut sért. Az identitások harca nem jelenthet mást, mint-hogy nem törekszik mindenki ugyanarra a jóra, ez esetben – a kor jellegének megfelelően: politikai indulattól fűtötten használva a szót – a haza üdvére. (Még egy nehezen konkretizálható fogalom, ti. az „üdvé”!) Értve ezt az eltérő identitások nézőpontjából szemlélődve. S ha nem ugyanaz a cél, akkor nem vitapartnerek állnak egymással szemben, hanem – meglehet – ellenségek, akik igényeiket a másik kárára igyekeznek érvényesíteni. A kérdés nyitva marad, mi a tűrhetetlen. Az éles szembenállás feltételezése vagy nyílt feltárása. Az első felvetés érthető. Ha nincs ilyen, ne vizionáljuk, hogy van, mert ezzel ártunk. Az utóbbi eset már nem ilyen egyértelmű. Miért nem szabad erről beszélni? Márpedig a kilencvenes évek éppen a kibékíthetetlenséget „vitte színre” az ország politikai és kulturális színpadán. Tehát a felfüggesztett záró kérdés így ölt testet: miért kell tabut képezni?

Rögtön és nyomatékosan szeretném rögzíteni: engem valóban a nyelvhez való viszonyban megragadható azonosságkérdés foglalkoztat. A közös nyelv, a kölcsönös megértés ethosza s erkölcsi ideálja, amely lám, Esterházynál adott (volt?). Miért veszik el mégis napról napra?

A veszteségérzés határozza meg Csoóri Sándor nyelvi esszéit is a hetvenes években. A kiindulási helyzet az általános otthontalanság érzése, a rendezőelv hiányának felpanaszolása. A költő elszakadást érzékel saját személye és az idegenné váló világ, az átélt valóság és az elmondható, megosztható tapasztalat között. A magyar irodalomban az elsők között Csoórinál válik identitásgonddá a világot magyarázó szellemi középpont elvesztésének élménye. A posztmodern léthelyzet nála is az íráshoz való viszony módosulását hozza magával. „Végül is ki merné saját történetét magáénak mondani? Teljesnek és befejezettnek?” – kérdezi a *Közeledés a szavakhoz* című esszéjében. A tájékozódási pontok elvesztése, a folyamatjelleg kontrollálhatatlansága visszahat a személyiség önszemléletére. Az azonosság átélhetőségének kapaszkodóit keresi. A felismert identitáskrizis tehát ellenállásra sarkall, önvédő mozgást gerjeszt. Az önértelmezés az időfolyamatban megfoghatatlanná váló énképet szeretné rögzíteni. Kvázi megállítani az időt, s kimerevítetni

egy-egy meghatározónak, saját sorsára nézve jellemzőnek tartott pillanatot. Törekvése mintha arra irányulna, hogy megtisztítsa a részletet a nyelvi és történelmi környezet rá-rakódott szennyeződéseitől, melyek elidegenítik, idegen tartalmakkal ruházzák azt fel. Új mozgás indul el, immár a történelmi – objektív – idővel szemben, a személyiség belseje felé. Ez az elmélyülés a múltat veszi célba. Az emlékek távlatába néz, keresve valamiféle ártatlanságot, azt az állapotot, amely még sérülés nélkül őrizte önmaga szuverén lényét. Egy meghatározható szituáltság után kutat, mikor saját élményeinek rétegei építették fel az én-azonosságot. Ennek a szubjektív terminusnak a programja jelszerűen fogalmazódik meg: „Ne állj le! Közeledj magadhoz!”

A fentiek szellemében a megszólalás feltételeinek változniuk kell. „Mindegyik szóban ott vagyok én” – írja Csoóri Sándor. „Ott van a történelem, ott vannak a hazugságaim, a gyöngeségem, a mindig csak félig elmondott igazság. Ott van tehát az elhallgatott is. S lehet, hogy ez vagyok én, akihez el kell jutnom. Szavak, utolsó esélyeim s utolsó akadályaim.” A nyelvhez való viszony meglehetősen összetett. A nyelvben való önértelmezés sajátos válfajáról beszélhetünk. A kitűzött program úgy kíván egy eltorzultnak érzett önképtől megszabadulni, hogy az identitásépítés egybeesik a saját nyelv „megtisztításának” munkájával. A rendelkezésre álló szótár külső befolyásoltság és a saját gyöngeség, a megalkuvások miatt hiteltelen, elmaszatolt jelentésű. Az elhallgatott szavak előhívásának ambíciója megkívánja azt a lehetőséget, hogy a beszélő birtokában van az a képesség, mellyel a szavak „megtisztított” jelentéséhez juthat el. Azaz feltételezi, hogy van ilyen – a dolog természetéből adódóan a történelmi-társadalmi kontextuson részben kívül létező – „valódi”, „eredeti” jelentés. Másrészről hiába leli meg e jelentést, kimondva azt, egy tágasabb kommunikációs összefüggésbe helyezi, ahol a befogadó értelmezés ismét csak kívül esik a megnyilatkozó kompetenciáján. Az értelem megosztásának gondját így veti papírra Csoóri: „a képeket mindig igazolja a világ, de engem, aki látja őket, nem igazol”. A személyes igazság közölhetőségének a kívánalma a nyelvben való közösség feltételezését kell maga után vonnia. Ennek megfelelően minden anyanyelvi kompetenciával bíró beszélő részesedhet a valós jelentésből, mert ez a jelentés benne van a nyelvben. A nyelv tehát az Igazsággal tart kapcsolatot, pontosabban az Igazság a nyelv által hozzáférhető, kimondható. A szubjektivitás közvetíthetősége egyben kollektív azonosságot is létrehoz a jelentések közös birtoklásában. Ez a logocentrikus gondolati építkezés magától értetődően vetíti ki magából az irodalomnak azt a felfogását, mely célulvűen feladatokat tűz ki maga elé: közösségteremtés, teljességigény, azonosságkeresés. Az irodalom felcserélhetetlen dominanciát kap e gondolatmenetben. Az esztétikai formáltság a nyelv legmagasabb szintű kiművelését jelenti. Függetlenséget a történelmi befolyásoltságtól, a személyesség és közösség legkiválóbb megnyilatkozási esélyét.

Az önazonosság kulscategóriája Csoóri Sándornak. *A pályakép zavarai* című munkájában arról ír, hogy az irodalom létét az individualitástól elválaszthatatlannak tartja. Ez az az esszé, mely az alkotói karaktert szinte védjegyként jellemző megfogalmazást, a „megszüntetni a távolságot a fölismert igazságok és a kimondható igazságok között” tartalmazza. A tét most is az Igazság kimondása, mely alapvetően erkölcsi természetű penzum, önmagától elvárt kötelesség. Azonosság gond is egyben: az igazság kimondására való törekvés az identitás megtalálásának feltétele. Ellenképe a „halasztódó élet”, az ideiglenesség, a folytonos átértékelődés, a valós jelentés stabilizálhatatlansága. Miért baj ez? Nos azért, mert – ahogyan azt az *Ismerős fogalmak hátterében* kifejti – „az identitás szó

nálunk, Közép-Európában, nem egy körülhatárolható, megnevezhető, leírható létállapotot jelez [...], ellenkezőleg: olyat, amely állandó alakcserére kényszerül”. Ezzel szemben a személyességgel szoros kapcsolatot tartó közösségi összetartozás történelmileg a nemzet eszméjében, a „közös ihletben” ragadható meg. E szellemi bázis a megmaradás biztos tájékoztatósi pontja. A nemzet szoros értelemben vett identitáskategória, melynek lényege a kollektív különbözőség, egyediség. A nemzet szelleme felül áll a hatalmi befolyásoltságon, s mint azonosságkategória – ahogyan fentebb már utaltam rá – elszakíthatatlan az irodalomtól. Az irodalom hordozta nemzeti szellem autonóm. Hagyomány, történelmi érzék, érzések és gondolkodásmód önálló rendszere. Tagadás és mentés. Tagadása a helyzetfölsimerést, a helyes megértést gátló tényezőknél – mint például a „hiábavalóság filozófiája”, illetve „egy olyan életeszmény stratégiája”, „amely szerint az élet eszközei fontosabbak, mint maga az élet” –, s őrzése a tradíciónak, mely mindenféle azonosság forrása. S mivel az irodalom gyakorlása az Igazság megszólaltatása is, ezért közügy. „A teljességre vágyó ember függetlenségi harca. Ambíciója a megmaradásra.”

Esterházy Péter elmékedése a nyelvről bár lényegesen későbbi – 25–30 év: több mint egy emberöltő –, mégsem jelenthető ki róla, hogy gondolatilag valamiféle továbblépés vagy egyenesen meghaladása lenne a Csoóriénak. Pedig mintha a modernség lezárására törekedne, egy merőben új hozzáállás megszólaltatására: „hűséggel nem az országomnak, nem hazámnak tartozom, nem az osztályomnak, ha van, nem a családomnak, van, hanem egyes-egyedül a nyelvnek tartozom, a magyar nyelvnek”. Kilépní szándékozik imígyen az irodalom értelmezésének nemzeti narratívájából – a már csak rossz emlékként jelen való szocialista ideológiából pláne –, új, nyelvi horizontot nyitva. Érzékeltetvén, hogy immár más a paradigma. A világ nyelvi létmódja érvényteleníti a korábbi megközelítéseket. Más már az ízlés, mások a távlatok. Az író ezt – többek között – ezzel a példával érzékelteti: „Az író alanyban-állítmányban gondolkodik. Mennyi hercehurca van e mondat körül, miközben sima tautológia, annyit mond, hogy az író író (nem népezér, nem eszmetörténész és nem tornatanár). Író és haza viszonyához: Kivel lehet tréfálni, és kivel nem? [...] Lehet-e a hazával, a nemzettel? Lehet-e őket cikizni (szinonimák)? Az én fölfogásom szerint nemhogy lehet, de hazafias kötelesség, mert hiszen erősíti a nemzeti önismeretet, így erősíti magát a nemzetet. De van, aki ezt másképp gondolja. Vélhetően úgy, hogy a haza is nyomorult helyzetben van [...], micsoda dolog még meg is csipkedni, micsoda felelőtlenség, nyegleség (szinonimák). Ez két nézete az országnak, világnak. Nem valószínű, hogy összeegyeztethetők.”

Az azonosságkérdés ebben a modellben is a nyelvi szemlélethez tapad. Esterházy szerint az író a szöveg létrehozása közben nincs egyedül. Társalkotója a nyelv, mely szintén írja önmagát. A nyelvi kompetencia első ránézésre korlátozottabbnak látszik, mint Csoórinál. „Sokkal több összefüggés, nyelvi játék, mélység és sekélyesség található a szövegben, mint amennyit az író beletett” – így Esterházy. Ez persze evidens igazság, hiszen a nyelv a megnyilatkozó részéről kisajátíthatatlan. Közlendői az egyes befogadási aktusokban kapnak aktuális jelentést. Ez a sajátosság hívja életre a folytonos értelmezési kényszert, hogy magasztosan fogalmazzak: a létezés probléma voltát. Amikor e trivialitáshoz köti Esterházy a paradigmaváltás szemléltetését, akkor minden bizonnyal a recepcióesztétika tekintélyét hívja segítségül. Állítása tudományos megfigyelés is. Hazánkban éppen e nyelvi sajátosság felismeréséhez köti az irodalomelmélet a korszakváltás

vízióját. Mondván, a nyelv nem lehet csupán a reflektálatlan igazságok közlésének eszköze. A nyelv bizonyos szempontból megelőzi, magába zárja a beszélőt.

A nyelv primátusa maga után vonja az írói öndefiníció újragondolását. Az írói szerep kifejezetten esztétikai dimenzióban nyer értelmet. Az író a nyelv művészi alakítója, értve ezen azt a szövegalakítói eljárást, melynek során a nyelv használója a nyelvi létmód folytonos szem előtt tartásával, a viszony kölcsönös feltételezettségének a tudatával hoz létre szövegösszefüggést. Ennek a reflektáltságnak a tudatosítása valójában esztétikai kritérium. Feltételezve ezáltal, hogy a társadalmi párbeszéd más területei ilyen mértékben vagy egyáltalán nem hordozzák magukban ezt a viszonyt. Ezért tekintik sokan a szépirodalmon kívülinek azokat a műveket, melyekről azt feltételezik, hogy naivan csak egy ideológia, egy politikai doktrína hirdetői, éppen azáltal, hogy egy a szöveg megalkotása előtt létező igazság kimondására törnek. Ezek létrehozói nem látják be, hogy mindenféle igazság kizárólag az adott szövegben jön létre. Az esztétika ennek szellemében elkülönülő tudásforma. Az író minőségileg más szereplője a szociális kommunikációnak, mint egy tudós vagy egy politikus. Amolyan „ártatlanként” van feltüntetve, aki mentes mások erőszakos befolyásolásától, bármiféle korlátozástól.

Esterháznál más az időérzékelés, mint Csoórinál. A belátás közös: a szavaknak idejük van, azaz a jelentések magukban foglalják a szavak használatának történelmi múltját. Az író szerint ezért nincs is „eredeti” értelem. A jelentések kizárólag saját időbeli alakulásukban léteznek. Időfelfogása tehát éppen ellenkezője Csoóriénak? Nem ennyire egyértelmű a szituáció. Ebben az esetben is a múlt felé irányul a figyelem. A múlt terhes öröksége miatt nem használhatók fogalmak bizonyos összefüggésben, véli Esterházy, mert valami elfogadhatatlanra, rossz hagyományra utalnak. Viszont az ő felfogásában nincs mód erről a kényszerpályáról letérni. A beszélő szabadsága korlátozott. Bizonyos szavak és a hozzájuk tapadó baljós jelentések egyszerűen karanténba kerülnek, használatuk nemkívánatos. Nála a beszélő a múlt rabja, míg Csoórinál az ellenállója.

Az igazság, látjuk, folytonosan létrejövő, bár nem előzmény nélküli. A szépség a nyelvi viszony kiaknázásában ismerhető föl. De mi lesz az erkölccsel? Miről ismerhető fel a jóság?

„A művészet legfőképp szabad akar lenni” – így szól Esterházy szentenciája. Az írói szerepre vonatkoztatva ezt: „az irodalom mámorosan néven nevezi a dolgokat”. A szabadság – mint evidencia – a mellébeszélés, a hazugság leleplezésére irányul. Mielőtt azonban véglegesen megnyugodnánk ezen igazságban, javasolom, gondolkozzunk el e logikán! E szerint „a mondat nem valaminek a hordozója, hanem maga a dolog” – nyelvi létmód! –, ugyanakkor: „az irodalom, a regény nem gondolatokkal dolgozik”. Továbbá: „nem elég gondolatilag tisztázni valamit, szavak kellene hozzá”, illetve „a szöveg a világ”. Nem kell hozzá évtizedes hermeneutikai elmélyülés, hogy észrevegyük: ellentmondásokba keveredik az előadó. Egyszerre állítja a nyelvi univerzum igazságát, s annak ellenkezőjét. Hogyan lehet valamit szavak nélkül gondolatilag tisztázni? Elválasztható-e a gondolat a nyelvtől? Ha nem nyelviileg, milyen módon létezik? S hogy további bonyodalmakba keveredjünk, íme az összegzés: „A gondolkodás-nyelv-beszéd-irodalom, mondjuk, úgy függ össze, hogy nem azt mondom, amit gondolok, mert nem tudhatom azt mondani, és nem gondolom azt, amit akarok gondolni, mert nem gondolhatom azt, és így persze az »akarok« már nem is nagyon értelmezhető. Ekkor lép színre az irodalom.” Nehezen értelmezhető, illetve ne szépítsük, értelmezhetetlen ebben az összefüg-

gésben bármiféle szabadságfogalom. Ebben az önmaga gondolati útját folytonosan felszámoló, regresszív logikában éppen a feloldódásról, az igazságfogalom meghatározhatatlanságáról van szó. Az irodalom sem nevezheti, mámorosan, néven a dolgokat, mert azokat sem elgondolni, sem kifejezni nem tudjuk. Nem lehet leleplezni a hazugságot, ha nem ismerjük az igazságot. Utalni sem lehet rá, érzékeltetni, sejtetni sem, mert nincs jelentése, szemantikai mezője üres. Megjegyzendő ugyanakkor – bár végső következtetésemet nem változtatja meg –, hogy az író mintha elválasztaná egymástól az igazság és a „néven nevezés” fogalmát. Ennek a distinkciónak az oka rejtve marad. Vajon a dolog beazonosítása miért más, mint annak igazságtartalma? A név nem az igazsággal tart kapcsolatot? A név csupán jelölés, az igazság hozzá képest külsődleges vonatkozás? Ha igen, honnan származik? Felfogásának árnyalására érdemes ezen a helyen felidézni a *Harmonia caelestis* néhány mondatát: „Édesapám, erkölcsi szempontból, valószínűleg az eredeti és a végső kísértés. A »kell« van benne (édesapámban), a »kell« a fogalmakon túl [...] A »van« és a »kell« különbsége benne jön létre. Ahol nincs édesapám, ott nincs »kell«. A »kell«-t (és előtte édesapámat) meg kell fogalmazni.” Ez a feloldhatatlan ellentmondás, ez a körben forgó logika úgy tesz próbát az erkölcs megszólaltatására, hogy egyszerre tételezi a beszédben való ösztönző erejét, sőt a beszéd eredendően etikus voltát, s annak lehetetlenségét. Azonos jelölő: „édesapám” mint név a műben számos fogalomra, illetve jelentésbeli tartalomra utalhat, éreztetvén, hogy a nyelv a fogalmi rögzítésre alkalmatlan eszköz. A megnevezésben elválik egymástól a beszédet kiváltó szándék és a konkrét megvalósulás. A beszéd egyszerre erkölcsi kényszer, a fogalomalkotás eredője s képtelenségének kikerülhetetlen tapasztalata. A beszéd úgy hivatkozik egy az ösztönökben(?), esetleg virtuálisan(?) létező erkölcsi fundamentumra, hogy lehetetlenné teszi a kimondását. A nyelvi létmódból következően racionálisan hozzáférhetetlen, egyszerre nyelvi és azon túli valóság. Ismételten hangsúlyozom, hogy ez kizárólag az esztétika horizontján elhelyezhető állítás. A társadalmi kommunikáció más területein nem. Az esztétikai minőség így persze kap egy amolyan transzcendentális emlékfunkciót: általa sejthető meg valami a létezés megfogalmazhatatlan titkából.

Kivédhetetlen ekképpen az erkölcsi vonatkozás lehetetlenné tétele. Ezt be is látja Esterházy: „Van, aki azt szeretné, ha az irodalom is világos kérdésekre világos válaszokat adna [...]. Egyáltalán, hogy valljon színt. Az irodalom azonban inkább színeket vall, az igen-nem-hez, a bináris világhoz nem kell írni, az főként a talánhoz meg a lehehez kell.” Ha így áll a helyzet, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy „talán” az erkölcs felismerhetetlenül elmaszatólódik, ha nem képes megfogalmazni értékállítását. „Lehet”, hogy a moralitás feloldódik önmaga viszonylagosításában. „A regénnyel nem lehetséges egyetérteni” – szögezi le Esterházy. Ne keressünk hát benne rögzített igazságokat és értékítéleteket!

Az esztétika kihatása a szociális világból, a *sensus communis* dimenziójából mégsem szilárd elgondolás. Legalábbis Esterházy Péternél nem az. Az író arról is beszél, hogy az irodalom végső soron mégiscsak tükrözi a társadalmat. Azért nincs rendes mondat – ti. a regényben –, mert nincs rendes gondolat – ti. a világban –, terjed a tahóság és a gyűlölet (a szövegből valók a kifejezések!), azért nincs kerek történet, mert az életnek sincs iránya, íve. De benyomásom szerint a mai olvasónak mintha volna egy szilárdnak tetsző elvárása, s ennek az előadó messzemenően igyekszik megfelelni: mindenáron szórakozni akar. S ez a szórakozási igény mintha már túlmutatna magán, mint-

ha nem igény, de egyenesen kényszer volna. A nevetés, a nevetetés kényszere. Menekülés az egyértelműségtől, az elbizonytalanításban megcsillanó felfordulás komikumának élvezete jellemzi az író és közönségét. Ennek feltételeként tételeződik az erkölcsi közelítésmód felszámolása. Relativizálni kell, méghozzá az egyértelműség ellentmondásos nosztalgijától vezérelve. Egyszerre van jelen a vágy és a félelem. Az egyértelműség emléke él, de jaj, vissza ne jöjjön, mert az a szabadság lehetetlensége! A végletes szubjektivitás riadalma ez mindattól, ami több, mint az ego. Nincs szükség felettes etikára!

Az előadásban kifejtett magatartás olyan esztétikumot képvisel, melynek valójában nincs pontos képe önmagáról. Az irodalmi szövegformálás célja kizárólag esztétikai: a tetszés elnyerése. Úgy véli, a hatás elérése kedvéért le kell rombolnia az erkölcsi olvasatot, annak csak az ironikus emlékezetével játszik. A „függetlenség”, a szofisztikált etika, az erkölcsi „emléknyomhoz” való laza kapcsolódás afféle jelentésintenció. Ebben a kontextusban, úgy tetszik, a szórakoztatás, a tetszés záloga. Az esztétikai viszonyulás maga alá gyűri az etikait, sugallva: létfeltétele ez a viszony. Nincs esztétikum erkölcsi egyértelműségben. A tudatformák – a jó és a szép mibenlétének ismerete – egymás ellen hatnak, s áll ez az összefüggés a szépség és igazság koordinátarendszerében is. A homo aestheticus legyőzte a homo moralist, az előbbi a személyes szabadság eszményi magatartásformája. Ebből persze az is következik, hogy a világ megítélése a tetszés függvénye. Ez az identitásképzés, bizony, radikálisan individualista.

Hová lesz az erkölcsi számonkérés?

A társadalmi érdekérvényesítés terepén, a politikában jut neki szerep. E vetületben megfordul a nézőpont. Mivel szigorú normákhoz való ragaszkodásról van szó, a beszéd önkontrollja, a korrektségnek való megfelelés kerül előtérbe, s nem a beszéd szabadsága. Az etikai dimenzióban a nyelvhasználat, már tudjuk, határok közé szorított. S ha dolgozatom elejére utalva újra felteszem a kérdést: miért kell tabut képezni?, így is válaszolhatok rá: mert a szavak jelentésének vannak nem kívánt konnotációi, s ezek a többletjelentések normát sértenek. A nyelvi kontrollálhatatlanság megengedhetetlen. Látjuk tehát, két külön dimenzióban vagyunk jelen. Esztétika és politika (etika [ne akadjunk fönn azon az ellentmondáson, hogy a gyakorlati életben, úgy tetszik, e két területnek nem sok köze van egymáshoz, most elméleti síkon mozgunk!]) homlokegyenest ellentétes területek. Ennek összekeverése megbocsáthatatlan bűn. S Csoóri Sándor Esterházy szemében úgy tűnhetett fel, mint aki összekeverte azokat. Azonosságképek közötti asszimilációs törekvésekről beszélt, szükségképpen egymásra vetítve az irodalom és a politika világát. Valóban, Csoórinál nincs éles határvonal esztétika és társadalmiság között, az irodalom közügy, politika is egyben. Az Igaz és a Jó keresésének közös területe. Csoóri identitásképe nem hasad kétfelé. Számára az azonosság megtalálásának nincsenek külön magatartást igénylő kategóriái. Esterházynál az író – elvileg! – nem áll szóba a politikussal. Ő hol író, hol más elveket követ: politizál. Hol a létezés titkait fürkészi, hol elítél. Csoórit egy tömbből faragták, Esterházy nem szilárd halmazállapotú, inkább oszcillációs mozgást végez. Az író számára nincs tűrhetetlen gondolat, nyelvi egyetemesség van. A politizáló közszereplő viszont tilalomfákat állít. Esetünkben: a személyes identitásra nem lehet utalni, mert az az individuális szabadság része. Magánügy, sérthetetlen intimszféra. Azért nem érti Csoórit, mert a költő számára mindenféle azonosság egyszerre magán- és közügy. Nincs személyes identitás közösségi nélkül. A kollektivitás nem fenyegetés, hanem természetesség.

Mindez azonban csak mellékszál. Az eltérő identitásmodellek feszültségének egyik tünete csupán. Látnunk kell azokat a hasonlóságokat, melyek az identitásformák közös eredetére mutatnak vissza. Mindenekelőtt: mindkét gondolati modell szubjektív alapozású. „Egyre határozottabban érzem, hogy az irodalom, de főként a költészet léte az individualitáson: a személyesség teljes mozgósításán áll vagy bukik” (*A pályakép zavarai*) – ezt írja Csoóri. „Minden mondat mögé oda kell az írónak állni, mindenestül, patetikusán szólva, az egész életével” – mondja Esterházy. Meglehetősen egybecsengő vallomások. Ami a vízválasztó, az a hagyományhoz való viszonyból kifejlődő önszemléleti más-ság. A közösségi önszemlélet nemzeti tradíciója különböző arcát mutatja az egyik, illetve a másik változatban. Csoórinál a szerves kapcsolódáson, a folytonosságon van a hangsúly. A nemzeti eszme az egyén fölött álló valóság, lényege önmaga történetében van. Minden szellemi teljesítmény részben belőle ered, s hozzá tér vissza: a közös tradícióba illeszkedik. Esterházy elismeri bár, hogy az irodalom a közösségi emlékezet egyik fontos tere, annak őrzője és teremtője, ám nem tartja nélkülözhetetlennek a kollektivitást az irodalom létrejöttében. Ahogyan mondja: az *én* nehezen ér el a *mi*-hez. A haza eszméjével szemben is mértéktartó. A fogalom egyrészt eredendően közösségi eredetű, „a haza közös vállalkozás”, ugyanakkor nem igényli a hazáról alkotott kép egységét. „Legyenek képeink – miktől egyszer futóhomokok, népek, házak Magyarországgá összeállnak.” A definiálhatóság vágya mindenestre megragad a maga ellentmondásosságában. A haza egy módszer, a konkrét azonosíthatóság helyére álló nyelvi variabilitás homályos jelöltje lesz.

Nagyobb elvonatkoztatásban kijelenthető, hogy egy logocentrikus gondolati modell, a nemzet(i) szellem) tételezésének megerősítését képviselő és az attól eltávolodó, majd alkalmanként ahhoz visszakanyarodó nyelvi magatartás kettősével van dolgunk. Csoórit éppúgy illeszthetjük, ha úgy akarjuk, Derrida mondatához, mint Esterházyt: „A név hiányt képez.” A nemzeti eszméhez tartozás már nem magától értetődő evidencia saját korukban, értelmezési gondot jelent mindkét fél számára. A korábbi modellben a – részben a külső kényszerítő erők miatti – hiány érzékelése a hagyománytól való elszakadásban jelentkezik, a későbbiben már a hagyomány felülvizsgálatában. Míg Csoóri a (hatalmi befolyás alatt álló) nyelv által eltakart tartalmaknak ered a nyomába, a „világosság” felé tart, addig Esterházy a takarásban marad, ki-kipislantva a fényre: „Az irodalomban minden lehetséges, csak nem lehet tudni, mi a minden.” Mindkét szemlélet magában hordja ellentmondásosságát. Csoóri az adott nyelvi összefüggésben kénytelen a nyelvi mögöttest, a jelentések igazoló szemantikai hátterét keresni. Persze külön kell választani a megnyilatkozás különböző formáit a sikeresség szempontjából... Míg a „közéleti” igazság tételezése a jelentések kiküszöbölhetetlen „mozgékonyasága”, képlékenységé miatt mindig vitára adhat alkalmat, addig a személyesség akarása, a nyelv szuverén „teremtése” a költői dikcióban megvalósítható, s a maga természetében – Illyés: „a kép a legcáfolhatatlanabb beszéd” – bizonyos szempontból vitathatatlan. A költőileg megformált nyelv nem igényli a tárgyi jóváhagyást, ellenkezőleg: a közös anyanyelvi részesedésre, a racionalitástól minőségileg akár el is való beleérző, asszociációs képességre számít a megértésben. (Miféle hozadékkal kecsegtethet az olyasféle feltevés a költői trópusokkal szemben, minthogy azok igazak-e, avagy morálisan helyes vélekedések hordozói...?) A minduntalan előhozott érvelés, miszerint, a nyelv nem áttetsző, nem alkalmas az egyértelműségre, a költészet esetében nem ér célt. Nagy László például azt írta:

„azonos vagyok a szóval”. Nem eszközként használja a nyelvet, hanem, szándéka szerint, azonosul vele! A költő, Nagy László, a versben nem szerzőként van jelen, hanem maga a vers. A költő a nyelvben létezik, s nem mint eggyessel kezdődő személyi számmal azonosítható egyén. (Ergo, naiv, reflektálatlan nyelvhasználattal bélyegezni az említett alkotókat – elképzelhető, hogy tévedés...?) Nem valami mögöttesre utal a vers, hanem maga a költői jelenlét.

Esterházy a kimondhatatlannak tartja fenn az igazság hordozójának feladatát – az irodalomban. (A politikában a helyesség elvárása nem az igazság tételezéséhez tapad, hanem a viselkedési normához.) Az esszéíró költő egyértelműsége töre nyelvi heroizmus azonban éppúgy – szükségszerűen – célt téveszt, mint a nyelvi játék változatosága. A jelentések kivédhetetlenül újra és újra módosulnak, s a színes variabilitás sem jut messzebb, mint a szemantikai fixáltságra nyilvánvalóan alkalmatlan metaforizáltság, amikor a kimondhatatlanságot igyekszik bizonyítani az egymás mellé rendelt változatok sokaságával. Csoóri szemlélete a teljességre irányul, Esterházy a töredék teljességét látja. Ezek a viszonyfogalmak nem állíthatók hierarchiába! Az egyértelműség mindig is kívánatos távlat lesz, holott elérhetetlen. Helyettesítése a nyelvi játékkal látszólagos szabadságot jelent. Az egyértelműség lerombolása, a kitüntetett beszédmód tagadása ugyanis csak viszonyfogalmi létében értelmezhető. Az önmagáért való játék felszámolja magát. Eltűnik az a saját valóján túlmutató tét, amellyel mint játékot, mint választott cselekvést tudatosítja magában a játszó. Ha a játékon túl nincs valós választási lehetőség, akkor a játék már nem játék, hanem monoton önméltetés, az egyetlen cselekvési forma. A maga paradoxonában a szabadság hiánya. S ha az egyértelműség, az „egyetlen történet” – miként azt Esterházy állítja – kizárólag a diktatúra sajátja, akkor bármiféle igazságtörekvés mindössze talmi illúzió, az emberek közötti megértés és elfogadás módozatai szükségszerűen tökéletlenek. A távlathiány viszont cinikussá, beletörődővé tesz. Mire valók a személyes történetek, ha elviekben sem vezethetnek közös tapasztalatra? Kompozíció nélkül mit ér az egyéni szövegek hangzavara? Az irodalomra vonatkoztatva: az öncélú irodalom – az író eszménye – ebben a beállásban egy olyan tudatforma hordozója, amely az azonosságfogalom feloldhatatlan ellentmondásait végső belátásként hirdeti. A tetszésben, a szórakoztató szépségérezékelésben való reflektálatlan öntapasztalás helyettesíti az azonosságtudatot. A létezés leírására a szép és a csúf kategóriái közül lehet válogatni. Valami szép, mert komfortérzéssel jár, vagy csúnya, mert kellemetlen.

Csoóri ettől a létező dimenziótlanságtól igyekszik szabadulni. Példája, napjaink tanúsága szerint, mégsem követendő az utókor számára. A kérdés persze adott: miért akar az író inkább „egy ürge” lenni (Ottlik kifejezését előszeretettel használja Esterházy), mint kulturális közösségének „lelkiismerete”? Van erre egyszerű válasz: azért, mert elvesztett a közösségi egységtudat, mert a múltban a nemzet *ideológiája* alatt a személyiséget fenyegették. Ezért (is) cseréli fel az individualitás elsődlegessége a közösségi-nemzeti vonatkozásokat. De hát éppen erre lenne jó az irodalom! Helyreállíthatná az egyensúlyt a személyes és a kollektív megbomlott viszonyában – bizonygatja Csoóri Sándor. (Egy megszorítással persze: a magyar szellemi hagyomány legjobb példáinak kell megfelelnünk, s nem ellene fordulnunk!)

Az identitás, tudjuk, elvileg lezárhatatlan önértelmezési folyamat. Ennek az időben egymást követő periódusait látjuk az összevetésben. Dolgozatomban az Esterházy Péter

nevével bemutatott önszemléletből, véleményem szerint, két út vezethet tovább. Az egyik a személyiség önellentmondásaiban való felszámolódását viszi végbe, ahol az azonosság szüntelen, egyirányú áramlás, evidens definiálhatatlanság. (Ez a változat azonban ez idáig kizárólag teoretikus aspektusban mutatta meg magát. Kéretik megvizsgálni képviselőiket hús-vér valójukban: miként egyeztethetők össze elveik kifejtett öntudatukkal és szemérmetlen önzésükkel! Ti. meggyőződésük, hogy az általuk művelten kívül nincs irodalom.) A másik a Csoóri-féle önkorrakció. S elméleti távlatban nincs itt szó össze-egyeztethetlenségről. Az azonosságkeresés hol eltávolodó, hol közelítő kanyarjairól inkább. Viszont van egy rossz hírem az individualitás egyedülállóságát reklámozóknak: emlékeztüket majd a nemzeti kultúra, a közös szellem őrzi meg az utókornak.

Ettől ugyan nem szabadulnak.



A nagy kaszás

PAPP ÉNDRE (1967) irodalomkritikus. A *Hitel* felelős szerkesztője.